

РОЗДІЛ II. «Просвіта» й розвиток культури. 3, 2016

фактаж пригодились при підготовці нового покоління отечественних енциклопедій в умовах відродженої державності України. Показано, що політичні воззрения авторів енциклопедических видань впливають на оцінку діяльності общества «Просвіта» й на сучасному етапі.

Ключевые слова: «Просвіта», енциклопедія, «Українська всеобщая енциклопедія», «Українська советська енциклопедія», «Енциклопедія українознавства», «Советська енциклопедія історії України», «Енциклопедія історії України».

Kalischuk Oksana, Dyachenko Viktorija. Society «Enlightenment» in the Pages of Encyclopedias and Reference Books. The article analyzes the coverage of the society «Enlightenment» in the encyclopedic tradition on the example of individual projects. It showed the socio-political context of the information society in the three-volume «General Ukrainian Encyclopedia» (Lviv; Kolomiya, 1930–1935) and encyclopedia authored by Eugene Onatsky «Ukrainian small encyclopedia». Particular attention is paid to the emigratory-diasporic «Encyclopedia of Ukrainistics» V. Kubiiovych. where posted detailed information about the development of «Prosvit» on the territory of Ukraine and abroad. It is emphasized that the publication of the general part of the «Ukrainistics Encyclopedia» and the release of the first volume of the dictionary of the «EC» gave a powerful impetus to the deployment in the USSR working on its Marxist-Leninist encyclopedic alternative – «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in 17 volumes («SSE-3»), in which the authors were not able to bypass the attention of society, «Enlightenment». Despite all the shortcomings of the Ukrainian SSR of the Soviet encyclopedias, caused by their ideologically-bias of propaganda, their basic material, terminological dictionaries and numerous factual material useful in the preparation of a new generation of domestic encyclopedias under the revived statehood Ukraine. It has been shown that the political views of the authors encyclopedias affect the assessment of the society «Enlightenment» and at the present stage.

Key words: «Prosvita» societies («Enlightenment» cosienties), Encyclopedia, «General Ukrainian Encyclopedia», «Ukrainian Soviet Encyclopedia», «Ukrainistics Encyclopedia», «History of towns and villages of the Ukrainian SSR», «Soviet Encyclopedia of History of Ukraine», «Soviet Encyclopedia of History of Ukraine».

УДК 94(477:393:323.15)«1960/1970»

Надія Кіндрачук

Радянська обрядовість як засіб утілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. ХХ ст.

У статті досліджено сутність, процес створення та штучне запровадження нової радянської обрядовості як засобу втілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. ХХ ст., охарактеризовано трансформацію релігійних ритуалів в атеїстичні, висвітлено проблеми її сприйняття представниками титульної нації України й показано протистояння радянської та української національної ідентичності в окреслений період.

Ключові слова: радянська обрядовість, комуністична ідеологія, атеїзм, тоталітарна держава, культура, українці, денационалізація, національна свідомість.

Постановка наукової проблеми та її значення. Найважливішими складниками духовного життя українського народу є його національні звичаї та традиції, які відображають не лише етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність й історію українців. Однак у радянські часи розпочалось інтенсивне витіснення традиційних для титульної нації УРСР суспільно-побутових звичаїв та обрядів, церковних свят і ритуалів. Відбулося нищення релігійної свідомості та релігійного світогляду українського народу. Натомість штучно розроблялася й активно впроваджувалася в життя нова радянська обрядовість, головна мета якої – комуністичне виховання радянської людини, здійснення політики денационалізації та атеїзації українців, ведення рішучої боротьби з проявами «українського буржуазного націоналізму». Тогочасна ідеологія тоталітарної держави нехтувала історичною пам'яттю й релігійною свідомістю титульної нації України, послаблювала національну ідентичність та колорит, «підривала» соціально-психологічну стійкість українського народу, що завдало великих утрат збереженню й розвитку національної української культури.

© Кіндрачук Н., 2016

Зі здобуттям незалежності України, демократизацію суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел створено сприятливі умови для вільного, неупередженого, методологічно виваженого вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії. На сьогодні важливе місце в політиці нашої держави посідають питання збереження та відродження історико-культурної пам'яті українського народу, вивчення витоків національної культури, знання свого родоводу, подолання духовної кризи, яка гостро постала в період існування СРСР, формування національної самосвідомості. Тому всебічне дослідження нової радянської обрядовості як засобу втілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. XX ст. постійно зберігає свою актуальність і зацікавленість із боку науковців, пересічних громадян і вимагає більш детального вивчення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання становища культурно-релігійного життя українського народу другої пол. XX ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як О. Барташук [5], В. Вовк [6], В. Даниленко [15], Ю. Каганов [8], Л. Котлярова [10], О. Михальчук [12], К. Онуфрійчук [13], О. Пенькова [14], О. Тевікова [16] та ін. У поле зору вчених потрапляли лише окремі аспекти зазначеної теми, зокрема, аналіз наслідків запровадження радянської обрядовості, дослідження радянських свят й обрядів у контексті ідеологічної політики в УРСР, вивчення традицій та інновацій у радянських ритуалах, поява релігійного нонконформізму, особливості культурно-освітньої й релігійної політики радянської влади в зазначений період та ін. Однак у науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу в цьому перспективному напрямі.

Отже, **мета статті** – дослідження радянської обрядовості як засобу втілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. XX ст., аналіз інтенсивного витіснення традиційних для титульної нації України суспільно-побутових звичаїв, обрядів, церковних свят і ритуалів, вивчення протистояння радянської й української національної ідентичності в окреслений період.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У 60–70-ті рр. XX ст. радянське керівництво вело цілеспрямовану політику усунення церкви із життя українського народу та активно виховувало «нову радянську людину» позбавлену релігійних переконань. Комуністична ідеологія формувала в суспільстві нові погляди, цінності, норми поведінки, які позбавляли українців відчуття історичного, культурного й духовного коріння та нехтували споконвічними національними звичаями й традиціями. Головним знаряддям у цьому процесі стало штучне творення та інтенсивне впровадження так званої радянської обрядовості, яка характеризувалась атеїстичним світоглядом, відповідала ідейним засадам комунізму й політиці тоталітарної держави. «...Україна стала плацдармом найжорстокішої так званої інтернаціоналізації: шельмування й заборони наших звичаїв та обрядів, мови, пісень, релігії, побуту, моралі, звичаєвого права – всього того, чим традиційно жив і пишався український народ» [11, с. 14].

Із початку 60-х рр. XX ст. з ініціативи ЦК КПУ все частіше стали проводитися конференції, семінари-практикуми та наради, на яких ділилися досвідом практичної роботи, обговорювали заходи щодо впровадження обрядових нововведень, планували наступні кроки для розвитку радянської культури. Так, у грудні 1961 р. в м. Києві за участю представників Академії наук і Міністерства культури УРСР проведено Першу загальнореспубліканську конференцію з питань нової радянської святковості й обрядовості, а вже на кінець 1964 р. в більшості областей УРСР створено спеціальні комісії, які розробляли заходи, писали сценарії з проведення та популяризації нових обрядів [3, с. 41]. Для контролю за ідеологічною спрямованістю державних свят 24 грудня 1969 р. при Президії Верховної Ради Української РСР створено Республіканську комісію з вивчення та впровадження в побут нових громадянських свят й обрядів (із 1978 р. – Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР) [3, с. 42]. Аналогічні комісії й групи з'являлися при місцевих радах. Активну участь у їхній роботі, крім партійних діячів, брали й діячі культури, науки та мистецтва, працівники профспілок, комсомольських організацій і центрів наукового атеїзму.

Радянські свята, обряди, ритуали стали зручним інструментом для політичної пропаганди й ідеології в УРСР [8, с.186]. Серед них розрізняли всенародні (державні) – річниці жовтневої революції, день народження В. Леніна, свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., День утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, День Радянської армії і Військово-Морського флоту та ін.; трудові – свято першої борозни, свято врожаю, свято праці, свято серпа й

молота, свято механізатора та ін.; календарні – свято весни, свято золотої осені, свято квітів, свято зустрічі весни з літом, купальські свята, свято проводів зими та ін.; побутові – урочисті реєстрації шлюбів, новонароджених комсомольсько-молодіжні весілля, ушанування пам'яті загиблих воїнів і померлих земляків, проводи в армію тощо. Акцент із головних річних свят, традиційних для українського народу й підтримуваних церквою (Різдво, Великдень), цілеспрямовано переносився на більш світські радянські свята (Новий рік, День міжнародної солідарності трудящих) [7, с. 135].

Більшість радянських обрядів створювалася на основі традиційних українських, однак переосмислювалася комуністичними ідеологами. Їхній зміст відображав матеріальні й духовні цінності, притаманні менталітету радянської людини та, на відміну від українських національних традицій, мав абсолютно антирелігійний характер. Так, наприклад, новим звичаєм при укладенні шлюбу стала його реєстрація в Палаці культури чи Палаці щастя, де представники РАГСу в присутності родичів і представників громадськості вручали молодим шлюбне посвідчення. Така урочиста реєстрація шлюбу проходила відповідно до «Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб і сім'ю» та «Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР» [13, с. 94]. Щоб залучити молодят і молодих батьків до нових обрядів, пропонувалася консультативна допомога населенню з питань сімейно-шлюбних відносин (258 лекторіїв, 198 консультаційних пунктів, 45 «шкіл молодят і молодої матері») [8, с. 188]. Крім того, молоді люди, які проходили нові обряди, одержували доступ до дефіцитних товарів – весільних суконь, обручок, дитячого одягу, візочків тощо [8, с. 188]. Ці зміни спричинили скорочення кількості пар, які бажали брати церковний шлюб, однак у цілому по Україні наприкінці 70-х рр. XX ст. укладення церковного шлюбу після офіційної реєстрації все ж таки здійснювала майже третина молодят [1, арк. 7]. З огляду на це, партійні органи регулярно збирали інформацію про участь людей у церковних обрядах і, коли атеїстична пропаганда не давала очікуваних результатів, то тодішнє партійне керівництво застосовувало репресії, різні форми політичних і моральних утисків. Людей звільняли з роботи через їхні релігійні переконання, їм загрозували адміністративними санкціями [4, с. 113–114].

В умовах будівництва атеїстичного суспільства таїнство хрещення також виявилось ідеологічно шкідливим. Проте, незважаючи на релігійні переслідування, українці таємно, часто в нічну пору, подекуди в інших районах і навіть областях, продовжували охрещувати своїх дітей, кількість яких у досліджуваній період, по всій Україні складало близько 40 % від всіх новонароджених [6, с. 180]. Як зазначають дослідники, комісії з упровадження нових обрядів при виконкомх «працюють на папері», бо своїх дітей і внуків хрестять навіть голови сільських рад, місцеві комуністи, секретарі комсомольських організацій колгоспів [12, с. 142].

Потрібно відзначити й те, що і похорони за радянською обрядовістю повинні були проводитися без участі духовництва. Та все частішими ставали випадки, коли людину хоронили за радянським похорвальним звичаєм, а потім брали землю з могили і несли до церкви, де священник проводив над нею службу, як над покійником [9, с. 124–125]. Про велику кількість прихильників релігійних обрядів свідчить і той факт, що на кінець 1970-х рр. в УРСР нараховувалося близько двох тисяч цвинтарів, а радянських траурних майданчиків було лише двісті дев'ятнадцять [6, с. 183], хоча радянська влада намагалась активно проводити роботу з будівництва ритуальних майданчиків й упорядкуванню кладовищ. Так, лише в 1979 р. сільгоспідприємства республіки витратили на такі цілі 4 млн крб [11, с. 91].

Нову радянську обрядовість та атеїстичні погляди ідеологи комунізму поширювали за допомогою радіо, друкованих засобів масової інформації й різноманітних лекторіїв. Серед населення активно розповсюджували брошури, які містили практичні матеріали та рекомендації щодо проведення нових обрядів. Однією з активних форм і засобів пропаганди й розвитку святкових нововведень в УРСР стало проведення оглядів, конкурсів на краще місто, район чи село щодо організації свят. Недооцінка ролі святковості в побуті радянських людей розглядалася в роботі партійних, комсомольських і громадських організацій як «відрив від життя» [3, с. 42].

Потрібно наголосити на тому, що під час проведення обрядів практично повсюди дуже рідко лунала українська мова, а самі святкування в УРСР й інших республіках були аналогічними та зводилися до встановлення державних прапорів, урочистих клятв на вірність комуністичним ідеям і справі комуністичної партії [11, с. 92]. Радянська обрядовість стала засобом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», головними засадами якого були «виняткова релігійність, індивідуалізм українців, принципи ідеалістично-християнських засад побудови сім'ї...» [2, арк. 92, 94]. Прояви «буржуазного націоналізму» радянське керівництво вбачало в українських колядках і щедрівках. Так, 20 грудня 1972 р. КДБ при РМ УРСР «цілком таємно» доповідав ЦК КПУ про те, що «за прикладом минулих років окремі націоналістично налаштовані особи, в основному з числа колишніх учасників хору “Гомін”, вживають заходів до проведення т. зв. “колядок” і “щедрівок”... Відомо, що націоналістичні елементи у своїй

ворожій діяльності раніше використовували “колядки” і “щедрівки” як одну з легальних форм залучення нових учасників в «український рух»... [15, с. 344]. У тексті однієї з «колядок» знаходимо таку фразу: «Боже, волю Україні дай!», що, на думку багатьох учасників, відображало справжній зміст «колядок»... З огляду на це, Комітет держбезпеки при РМ УРСР уважав за необхідне вжити заходи для попередження можливих спроб використовувати «колядки» українськими націоналістами у ворожих цілях [15, с. 345]. Як бачимо, українці добре розуміли, що в запровадженні святкової й обрядової радянської культури наявна прихована мета, що полягає в нівелюванні національних традицій і релігійності українського народу [8, с. 190].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, із вищесказаного можна зробити висновки про те, що протягом 60–70-х рр. ХХ ст. більшість споконвічних побутових свят, національних звичаїв і традицій українців, що склали невід’ємну частку їхнього духовного життя, перебувала під забороною та зазнала гострого ідеологічного тиску й цензури. Політика радянської тоталітарної держави деформувала їхню справжню сутність і соціокультурне значення, трактувала їх як релігійні «забобони» й «пережитки» минулого. Натомість партійне керівництво активно розробляло та штучно втілювало в життя українського народу нову радянську обрядовість, яка стала невід’ємним елементом радянського способу життя, ґрунтувалася на засадах атеїзму, комуністичної ідеології, повинна була прославляти державний лад і сприяти руйнації залишків традиційної української обрядовості. Акцентовано на позбавленні українців релігійних переконань та нехтуванні їхніх національних інтересів, а особливо національно-державницьких.

Установлення нової радянської обрядовості стало засобом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» та пришвидшило втілення в життя радянської політики денационалізації титульної нації України, що призводило до нищення історичної пам’яті українського народу й утрати національної самобутності. Однак високий рівень релігійності та національної свідомості українців став на заваді абсолютної атеїзації та викорінення споконвічних українських традицій, звичаїв й обрядів, які й надалі залишались основою духовно-культурного життя абсолютної більшості представників титульної нації України.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2 Рада міністрів Української РСР, оп. 14, спр. 2649. Документи про впровадження нових радянських обрядів і традицій в побут населення УРСР, 1978, 78 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 511 Радіотелеграфне агентство України – РАТАУ при Раді Міністрів РСР, оп. 1, спр. 354 Інформація РАТАУ про республіканську нараду з впровадження в побут нових громадянських обрядів, 1964 р., 137 арк.
3. Аль-Анні А. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР / А. Аль-Анні, Н. Кузіна // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2012. – № 38. – С. 40–44.
4. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.
5. Барташук О. Наслідки запровадження радянської обрядовості (60–80-і рр. ХХ ст.): аналіз історико-етнографічних матеріалів календарного циклу Хмельницького поділля / О. Барташук // Мандрівець : наук. журн. – 2008. – № 7. – С. 53–61.
6. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк Віталій Миколайович. – К., 2007. – 222 с.
7. Громова Н. Радянська історіографія календарної обрядовості українців / Н. Громова // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – Вип. 32. – К., 2010. – С. 133–141.
8. Каганов Ю. Радянські свята та обряди в контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. / Ю. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. 26. – С. 186–194.
9. Келембетова В. Побут і релігійні пережитки: етнографічно-соціологічне дослідження / В. Келембетова. – К. : Наук. думка. 1974. – 191 с.
10. Котлярова Л. Діяльність радянської влади по знищенню традиційної обрядовості на Переяславщині у другій половині ХХ століття / Л. Котлярова // Наукові записки з української історії : зб. наук. пр. – Тернопіль, 2007. – Вип. 19. – С. 103–107.
11. Кривчик Г. Запровадження нових свят і обрядів в українському селі в 1960–1980-і роки: здобутки та перекручення / Г. Кривчик, О. Щербакова, Ю. Яворський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. пр. – Серія : Історія. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 86–93.
12. Михальчук О. Ставлення радянських владних структур до православної церкви у 1960–1980-х роках / О. Михальчук // Актуальні проблеми українського державотворення : матеріали регіональної наук. конф. (м. Луцьк, 16–17 листоп. 2007 р.). – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2008. – С. 141–149.

13. Онуфрійчук К. Історіографія вивчення міської весільної обрядовості в Україні (50–80-ті роки XX століття) / К. Онуфрійчук // Народна творчість та етнологія. – К., 2015. – № 2. – С. 93–103.
14. Пенькова О. Б. Історія створення та основні напрямки діяльності комісій по радянських традиціях, святах та обрядовості в Донбасі (1960-і – сер. 1980-х рр.) / О. Б. Пенькова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Кн.12. – С.143–154.
15. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : док. і матеріали / [упор. В. М. Даниленко]. – К. : Смолоскип, 2013. – 736 с.
16. Тєвікова О. Обрядовість населення України періоду хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.) / О. Тєвікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С.101–105.

Киндрачук Надежда. Советская обрядность как средство воплощения в жизнь политики денационализации украинцев в УССР в течение 60–70-х гг. XX в. В статье исследуются сущность, процесс создания и искусственное введение новой советской обрядности как средства проведения в жизнь политики денационализации украинцев в УССР в течение 60–70-х гг. XX в., охарактеризована трансформация религиозных ритуалов в атеистические, освещены проблемы ее восприятия представителями титульной нации Украины, показано противостояние советской и украинской национальной идентичности в означенный период. Новая советская обрядность отвечала идейным принципам коммунизма, политике и идеологии тоталитарного государства, стала альтернативой традиционных для украинцев религиозных обычаев и ритуалов. Главная цель советских обрядов – воспитание «нового советского человека», лишённого религиозных убеждений, с новыми взглядами, ценностями, нормами поведения, которые лишали украинцев ощущения исторических, культурных и духовных корней, пренебрегали ихними национальными интересами и становились средством борьбы с «украинским буржуазным национализмом».

Ключевые слова: советская обрядность, коммунистическая идеология, атеизм, тоталитарное государство, культура, украинцы, денационализация, национальное сознание.

Nadia Kindrachuk. The Soviet Ritualism as a Means of Implementing the Policy of Ukrainians' Denationalization in the Ukrainian SSR in the 60's and 70's of the XXth Century. The article deals with the essence, the process of creation and the artificial introduction of the new Soviet ritualism as a means of implementing the policy of Ukrainians' denationalization in the Ukrainian SSR in the 60s and 70s of the XXth century. The author describes the transformation of religious rituals into atheistic ones, analyzes the issue of their perception by Ukrainians as a title nation. The opposition between the Soviet and Ukrainian national identity in the outlined period has been shown. The new Soviet ritualism met ideological principles of communism, policy and ideology of a totalitarian state and became an alternative to traditional Ukrainian religious rites and customs. The main goal of Soviet rites was upbringing of «the new Soviet man» without religious beliefs, with new ideas, values, norms of behaviour. These rites deprived Ukrainians of their historical, cultural and spiritual values, ignored their national interests and became a weapon against «the Ukrainian bourgeois nationalism».

Key words: Soviet ritualism, communist ideology, atheism, totalitarian state, culture, Ukrainians, denationalization, national consciousness.

УДК 323.15(438)(161.2)

Генріх Стронський

За згодою й незгодою Клію. Про співробітництво польських та українських істориків у 1991–2015 рр.

У статті досліджено основні форми й напрями співробітництва між українськими та польськими істориками в 1991–2015 рр. В історичному минулому є немало подій, фактів, які по-різному сприймаються та оцінюються сучасним поколінням. Існує суспільна потреба в нових політичних умовах виробити нові підходи та концепти минулого, переглянути чи відректися від попередніх заідеологізованих оцінок і поглядів. Виокремлено чинники й особливості, що впливали та продовжують впливати на історичну пам'ять сусідніх народів, проаналізовано еволюцію в підходах українських і польських учених до оцінки історії.

Ключові слова: співробітництво, історична наука, історики, Україна, Республіка Польща.

© Стронський Г., 2016